

Gintaras Beresnevičius

DIEVAS RAITELIS

Raita dievybė indoeuropiečių panteonuose pasirodo neretai. Keltai turėjo deivę Eponą, kuri buvo vaizduojama raita arba greta žirgo. „Klasikinių“ dievo raitelio įvaizdžių randama Mažojoje Azijoje bei Balkanų regione. Hetitų karalystės panteone buvo dievas Pirva, poetiniuose tekstuose įvardijamas kaip „jaunas karys“ ir minimas drauge su karaliaus kariauna; matyt, Pirva buvo laikomas vienu iš valdovo gynėjų. Pirva vaizduotas raitas, sietas su aukštuma (*peruna* hetitų kalboje reiškia „uola“, tai bendrašaknis žodis su baltų *Perkūnu*, slavų *Perunu*)¹. Panašias karines funkcijas turėjo dievas raitelis Balkanuose. Jo kultas II–III a. po Kr. paplito Panonijoje ir Mezijoje („Dunojaus raitelis“). Trakijoje autochtoninis dievo raitelio kultas tuo pat metu išsiplėtojo į keleto dievų raitelių kultus; jie buvo vadinami „herojais“, pridedant vietovardį ar etninę bendriją žyminčius epitetus, nors kartais tokie raiteliai pasirodydavo ir graikų dievų vardais – Apolonas, Dzeusas ir kt.² Šie „trakų raiteliai“ paprastai ginkluoti ietimis ir turi karines funkcijas.

Akivaizdu, kad šie raiteliai galėtų priminti mums puikiai žinomą Vyčio raitelį. Tipologiškai jis priklausytų tai pačiai Pirvos – trakų raitelių herojų – grandinei. Tačiau tipologinis dar nereiškia genetinės priklausomybės, o ir Vytis ar kokia kita raita dievybė dar neįrašyta į jokią lietuvių panteono rekonstrukciją. Todėl pirmiausia derėtų pasiaiškinti, ar lietuvių mitologijoje atrastume kokių nors panašaus dievo raitelio pėdsakų.

Raitelis mediatorius

Lietuvių pasakose bei sakmėse, užsimenančiose apie kelionę į pomirtinį pasaulį, dažnokas yra raitelio įvaizdis. Kelią į pomirtinį pasaulį nurodo sapne pasirodęs „žmogus ant širmo arklio“. Dievo „į svečius“ pakviestas, žmogus į aną pasaulį joja raitas ant Dievo atsiųsto balto ar žilo plauko žirgo. Archeologiniai duomenys rodo, kad baltų gentys mirusiuosius dažnai laidodavo drauge su žirgais; 1246 m. Vokiečių ordino taikos sutartyje su prūsais minimi žyniai *tulisonai* ir *ligašonai*, kurie regėdavę raito mirusiojo kelionę į aną pasaulį – ten jis skriedavo „dangaus viduriu“. Taigi mirusysis, keliaujantis dangun ar „pas Dievą“, atrodo kaip raitelis ant šviesaus plauko žirgo. Žinome, kad pagrindiniai žmogaus gyvenimo įvykiai senosiose religijose remdavosi kažkoku mitiniu precedentu; gimimo, vestuvių, mirties ritualai atkartodavo dievybės ar kultūrinio didvyrio žygius „laikų pradžioje“. Įtikėtina, kad ir raito mirusiojo įvaizdinys sietusi su kažkokia raita dievybe, galinčia laisvai judėti tarp dangaus ir žemės. Mirusysis, „sėsdamas“ ant žirgo, tuo būdu įeina į mediatoriaus archetipą ir gali atlikti transcendentinį šuolį.

Akivaizdu, kad šio raitelio mediatoriaus egzistavimas kol kas tėra prielaida, juolab – jo siejimas su Vyčio raiteliu.

Bet įsidėmėtina ir tai, kad lietuvių dainose yra pasakojama apie mergele, kuri iki debesėlių įkopia ant kalno užaugusio „didžio medelio“ ar „rožės“ šakelėmis ir viršuje randa bernytį ant „Dievo žirgyčio“³.

Pasaulio medis

Mediatorius ir pati kelionės dangun ar požemiuosna idėja mitologijose yra susijusi su Pasaulio medžio įvaizdžiu. Sibiro šamanai būtent Pasaulio medžiu keliauja pas dangaus ir požemių dievus; kopdami stebuklingos pupos stiebu, lietuvių pasakos seneliai patenka pas Dievą. Bernelis ant „Dievo žirnyčio“ pasirodo mergelei, užkopusiai Pasaulio medį atitinkančiu „medeliu“ ir „rože“.

Pasaulio medis mitinėje pasaulėžiūroje – tai pasaulio centras, ašis, jungianti visas tris pasaulio sferas – dangų, žemę ir požemius (arba dangų, orą ir žemę), palaikanti pasaulį tokį, koks jis yra, leidžianti bendrauti visų šių trijų sferų gyventojams. Greta vertikalios pasaulio medžio kaip mediatoriaus funkcijos yra ir horizontali – savo šakomis jis jungia ir horizontalias opozicijas. Grafinis jo atvaizdas kai kuriose tautose (donganai Afrikoje) atrodo kaip šešiagalvis kryžius, stulpas su dviem skersiniais. Taigi pasaulio medžio grafinis atvaizdas gali būti pats Vyčio kryžius. Jis kaip tik ir skaido erdvę į tris aukštus, jungdamas juos vertikaliaja dalimi, atitinkančia Pasaulio medžio kamieną, o horizontaliais skersiniais – kairės ir dešinės, rytų ir vakarų opozicijas. N. Vėliaus tyrimai rodo, jog senovės lietuvių pasaulėžiūros horizontaliosios opozicijos dėstomos pagal „paguldyto“ Pasaulio medžio principą, kur Medžio viršūnė (dangus) atitinka rytus, kamienas – vidurio zoną (žemė), šaknys – vakarus (požemiai). Tai rodo, kad orientavimasis pagal Pasaulio medį buvęs visuotinis – pagal jį orientuotasi ne tik vertikaliai, bet ir horizontaliai.

Dangiškasis „bernytis ant Dievo žirgyčio“ dainose siejamas su Pasaulio medžiu, kurio ženklas gali būti šešiagalvis kryžius, arba kitaip – Vyčio kryžius.

Vytis Nepelnytai užmirštas lietuvių mitologijos tyrinėtojas Jonas Žilius-Jonila yra atkreipęs dėmesį į du lietuvių tautosakos personažus, kurių vardai panašūs į Vytį. Liudvikas Jucevičius savo knygoje „Przysłowia ludu litewskiego“ pateikia tokią savo užrašytą dainą⁴:

*Plaukim, plaukim, brolyčiai,
Į jūrelį, į marelį,
Į šaltąjį vandenėlį.
Dzivs–Vitise, padėk mums
menkių, plekšnių sužvejoti,
eldijėles padaboti.
Kad stovėsime viduj marės,
mūsų katas giliau arės;
tegul vėjas nepūt mums,
mūsų katą turėk pats.
Dzivs–Vitise, Dzivs–Vitise,
sergėk mūsų laivatį,
Dzivs–Vitise, Dzivs–Vitise!*

O vienoje lietuvių dainoje, kurioje mirusi našlaitė guodžiasi, kad jos močiutė bus Saulė, tėvelis Mėnuo ir t.t., pasakyta, kad broleliu būsiąs „Vyta, brolelis kelelio rodyt“⁵.

Pastarasis fragmentas labai įdomus – „brolelis Vyta“, rodantis kelią į pomirtinį pasaulį, sutaptu su mums žinomu mediatorium, šįsyk jau įvardijamu labai artimai *Vyčiui*. Tik „Vyta“ gali būti ir asmenvardis, konkretus miręs asmuo, kurio pagalbos tikimasi po mirties. Tačiau tokiu atveju būtų neaišku, kodėl iš visų giminių „asmeniškai“ paminimas tik brolis, o tėvą, močiutę gali atstoti Saulė ir Mėnuo. Belieka apgailestauti, kad šis fragmentas taip ir lieka neaiškus.

Jucevičiaus *Dzivs–Vitis* jau akivaizdžiai primintų *Vytį*. Jucevičiaus užrašymais priimta abejoti, tačiau šiuo konkrečiu atveju vargu ar turime pagrindo įtarimams. Jei jis būtų sumanęs falsifikuoti ar kažkaip „pritempti“ tekstą iki *Vyčio*, tą būtų padaręs daug ryškiau ir sumaniau. O šioje dainoje *Dzivs–Vitis* prašomas pagelbėti žvejyboje, saugoti laivelį, suturėti vėją. Atrodytų, Vytis neturi nieko bendra su žvejyba bei mariomis.

Tačiau kaip tik čia ir yra įdomiausias pataikymas; žvejai savo dainoje puikiai žino, į ką jie turi kreiptis.

Vis dėlto prieš aiškindamiesi dainoje slypinčias prasmes, prisiminkime baltą Vyčio žirgą. Petras Dusburgietis praneša, jog prūsai negalėję laikyti baltų žirgų ūkio reikmėms ir labai juos gerbę⁶. Simonas Grunau teigia, jog prūsai negalėdavę laikyti baltų žirgų, nes juos užmušdavo Borskaito⁷. Šiuo vardu po išėjimo pas dievus buvo vadinamas mitologinis prūsų didvyris Videvutis.

Įdomu, kad šaknys *Vid-* ir *Vit-* mitologiškai ir kultūros istorijoje siejamos su baltu žirgu. Prisiminkime, kad pasak tradicijos, Vytį – raitelį ant balto žirgo – savo ženklų pasirinko Vytenis, o romantinėje tradicijoje įsitvirtinęs „Vytauto ant balto žirgo“ vaizdinys. Nesvarbu, ar Vytautas tikrai jodinėjo baltu žirgu – simptomiška pati sąsaja. Bet grįžkime prie Videvučio.

Videvutis ir Brutenis – mitologiniai prūsų visuomenės sąrangos pagrindėjai, atitinkantys mitinį Dvynių archetipą (Ašvinai, Kastoras ir Poluksas, Romulas ir Remas, latvių Dievo Sūneliai). Vienas dvynių, paprastai siejamas su dangum, šviesa, karyba, užsiima pasaulietine veikla (mūsų atveju Videvutis), kitas – su požemiais, magija, sakraliniu luomu (Brutenis). Videvutis – nominalus prūsų kariaunos vadas, prūsų „karalius“, Brutenis – vyriausiasis žynys. Abu prūsų didžiavyriai siejami su žirgais (du balti žirgai vadinamojoje „Videvučio vėliavoje“), plg. indų dvynius *Ašvinus* (iš sen. ind. *amva* – „žirgas“, *amvin* – „turintysis žirgus“, plg. liet. *ašvienis* ir dvigubi žirgeliai liaudies architektūroje. Viena iš Ašvinų funkcijų – pagalba keliaujantiems jūra, skęstančiųjų gelbėjimas. Žinomas Adomo Bremeniečio liudijimas, jog prūsai gelbsti nelaimės jūroje ištiktuosius – tai viduramžių Europoje retas reiškinys; galbūt jis turėtų ryšį su prūsuoze stipriu dieviškųjų Dvynių kultu.

Todėl ir žvejų kreipimasis į *Dzivs–Vytį*, prisiminus Videvučio – Brutenio porą, atrodytų visiškai pagrįstas. Juolab kad Simono Grunau liudijimu, Videvučiui buvo aukojama „jauna žuvis“ (*ein jung fisch*) ir iš jo prašyta gausaus žūklės laimikio⁸.

Pats Videvutis, kaip dešinysis, su šviesa ir dangaus sferomis susijęs dvynys, sietinas su Perkūnu; mitologiškai jis turėtų būti Perkūno sūnus⁹. *Dzivs–Vitis* galėtų būti arba pats *Videvutis*, arba lietuviškas *Dvynys*, galbūt išties vardu *Vytis*, *Vitis* ar panašiai. Hipotetiškas lietuvių dievas raitelis, kurio vardo šaknis *Vyt-* ar *Vit-*, būtų jaunas (Dievo bernytis), susijęs su dangaus sfera (Dievu, Perkūnu), Pasaulio medžiu. Įtikėtina, kad šis raitelis „išoriškai“ primintų lietuvių heraldinį Vyčio raitelį.

Deja, mes aptinkame šio vaizdinio pėdsakus, ir tik pėdsakus. Lietuvių ir prūsų mitologijos medžiaga nepaneigia Dievo raitelio egzistavimo tikimybės, tačiau „tikimybė“ yra dar mažiau nei „prielaida“.

Jauno dangiško raitelio egzistavimu, matyt, nereikėtų abejoti. Tačiau neįmanoma įrodyti, jog tai Vytis. Šešiagalys kryžius tarsi „sujungtų“ Dangiškąjį raitelį ir Vytį, bet šis „sujungimas“ tėra gryna spekuliacija. Be to, šešiagalys kryžius Vyčio raitelio skyde atsiranda vėliau nei pats Vytis. Jei heraldinis Vytis būtų „mitologinio“ Vyčio citata, jis būtų iš karto vaizduojamas su šešiagaliu kryžium skyde.

Tiesa, Dangiškojo raitelio įvaizdis galėjo „nesąmoningai“ ar „nespecialiai“ įtakoti heraldinį Vytį, tačiau tą įrodyti, suprantama, neįmanoma.

Dangaus raitelis, prūsų mitologinis didvyris Videvutis – jauni asmenys. Videvučiui aukojama „jauna žuvis“, jis pats jaunesnis už savo brolių Brutenių. Lietuvių dainose Dangaus raitelis vadinamas „bernyčiu“, plg. latvių „Dievo sūnelius“, taip pat gyvenančius danguje. Gal šis „jaunumas“ ir privertė Lietuvos metraščių autorių padaryti įdomią pastabą: raitelis su kalaviju reiškias „subrendusį valdovą“. Atrodytų, valdovo „brandumo“ reikalavimas tais žiauriais viduramžių laikais (Narimanto – Vytenio valdymo metai) buvo daugiau nei akivaizdus, kad jį reikėtų pabrėžti. Galbūt taip mėginta „sušvelninti“ Vyčio jaunumą?

Šiuo metu aiškiai ir vienareikšmiškai galime pasakyti: hipotetinis lietuvių mitologijos jaunas dievas raitelis, susijęs su Pasaulio medžiu (šešiagaliu kryžium) negali būti tapatinamas su Vyčio raiteliu, kurio skyde atvaizduotas šešiagalis kryžius. Šių dviejų raitelių siejimui neturime jokio pagrindo. Turiu omenyje – jokio mokslinio pagrindo. Bet koks tolesnis šios sąsajos nagrinėjimas būtų spekuliacija ar žurnalistika.

„Baltarusiškas“ Vytis?

Baltarusių mokslininkas Edvardas Zaikovskis 1989 m. Vilniuje, Kultūros ir meno instituto surengtoje konferencijoje, skaitė pranešimą „Sakralinės Vyčio herbo ištakos“; pranešimas paskelbtas to paties instituto leidinyje „Senovės baltų simboliai“¹⁰.

Zaikovskis įrodinėja „baltarusišką“ Vyčio (*Pogonj*) kilbę. Tačiau remiasi ankstyvųjų viduramžių slaviška medžiaga (iš Naugardo, Kijevo, Maskvos), Pamario slavų medžiaga iš XII a. – neverta priminti, kad baltarusių tada nebūtą – akivaizdžiai baltiškais duomenimis (iš Svisločės, Švenčionių), jotvingių teritorijos (Dorogočino). Prireikus analogijas jis renkasi labai plačiame lauke ir kai kada iki „baltarusiškumo“ medžiagą pritempinėja be jokių skrupulų. Simptomiškas Zaikovskio manevras, kai, prireikus parodyti sakralinę žirgo reikšmę Baltarusijos teritorijoje, kapus, kuriuose žmogus būtų palaidotas drauge su žirgu, jis tesugeba surasti „Baltarusijos ir Lietuvos paribyje“¹¹, tačiau kukliai nutyli šių radinių amžių.

Vienaip ar kitaip, Zaikovskis gana patikimai parodo, jog tikėtinas Peruno sūnaus, jauno raitelio kultas. Galimas dalykas, kad šio raitelio vardas slaviuose buvo *Jarila*. Kai kuriuos stačiatikių kryžiaus atvaizdus jis įvardija kaip „šešiagalius kryžius“, taigi, „Jarilos kryžius“ (pagal XIX a. pab. baltarusių romantinėje raštijoje išsigalėjusį terminą), ir reikalas baigtas: Zaikovskis tariasi įrodęs, jog Vyčio herbas, atsiradęs „iš baltarusiško etninio arealo“, vaizduoja Jarilą (Saulės, vaisingumo ir karinė funkcija), o „feodalizmo laikotarpiu savo kilme pagoniškas simbolis, tapęs Vyčio prototipu, buvęs permąstytas. Jį imta sieti su visų vyrų pareiga ginklu ginti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę“¹².

Zaikovskis, atrodo, atstovauja dabar Baltarusijoje išgalinčiai Lietuvos tradicijos „baltarusinimo“ nuostatai; jo teiginiai perdėm ideologizuoti, o išvados didžiąja dalimi išlaužtos iš piršto. Įtikėtina, kad Jarila iš tikrųjų egzistavo, tarkime, jis iš tikrųjų „buvo panašus“ į Vytį; tačiau kada, kaip ir kodėl būtent Jarila paveikia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės heraldiką? Vytenio heraldinės tarybos posėdžių protokolų nėra ir negali būti. Remtis „panašumu“ – nemokslinis metodas. Lygiai taip pat galima teigti, kad ir Anglijos heraldikoje Šv. Jurgis atsirado dėl gaivios baltarusių įtakos.

Antra vertus, Zaikovskio nuopelnas tai, kad jis parodo dievo raitelio egzistavimo galimybę kažkur tarp Pamario slavų, Naugardo, Vitebsko ir Gardino. Tačiau šis arealas ne tik archeologiniu ar kalbiniu, bet ir istoriniu požiūriu baltiškasis buvo dar palyginti visai neseniai. Norėdamas įrodyti, kad Jarila yra slaviška sui *generis* dievybė, Zaikovskis turėjo paneigti jos egzistavimą ankstesniame, ikislaviškame „baltarusių etniniame areale“, o sykiu ir dievo raitelio egzistavimą baltuose. Tai, kad dievas raitelis aptinkamas Lietuvoje, Latvijoje, su žirgu dievybė siejama Prūsijoje, labai stiprus žirgo sakralinės reikšmės akcentavimas baltų kraštuose rodytų ne tai, kad lietuviai Jarilą „pasiskolinę“ savo heraldikai, o greičiau patvirtintų mūsų prielaidą: Perkūno sūnus, dievas raitelis iš tikrųjų egzistavo, be to, jo pėdsakų randama ne tik Lietuvos ir Prūsijos teritorijoje, bet ir plačiame buvusiam baltų areale. Dėl „baltarusiškos“, net dėl „slaviškos“ dievo raitelio kilmės neverta nė ginčytis; kita kalba būtų apie kadainykščio baltų ir slavų protaučių bendrumo palikimą ar, jei būsime nuoseklesni ir eisime „šaknų link“ – bendraindoeuropietišką dievo raitelio motyvo kilbę.

1 Ivanov V.V. Pirva. – Mitologičeskij slovarj. – Moskva, 1991, s. 441.

2 Istorija Evropy. T. 1. – Moskva, 1988, s. 582–583.

3 LTR 765 (72, 73), 831 (26).

4 Cit. iš Žilius-Jonila J. Brūtėnas ir Vaidevutis. – Klaipėda, 1929, p. 22.

5 Ibid., p. 22. Plg. Tauta ir žodis. – Kaunas, 1927, T. 4, p. 522.

6 Dusburgietis P. Prūsijos žemės kronika. – Vilnius, 1985, p. 89–90.

7 Mannhardt W. Letto-Preussische Götterlehre. – Riga, 1936, S. 203–204.

8 Ibid., S. 198.

9 Žr. Beresnevičius G. Prūsų pagonybės reforma: Videvutis ir Brutenis. – Sietynas, 1989, p. 72–93; p. 86–87.

10 Zaikovskis E. Sakralinės Vyčio herbo ištakos. – Senovės baltų simboliai. – Vilnius, 1992, p. 196–204.

11 Ibid., p. 197.

12 Ibid., p. 203.